

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ορθοφροσύνη είναι το καλύτερα μοιρασμένο πράγμα στον κόσμο, γιατί ο καθένας νομίζει ότι είναι τόσο καλά εφοδιασμένος μ' αυτήν την ιδιότητα πού ακόμη κι αυτοί πού δύσκολα ικανοποιούνται σε κάθε άλλο πράγμα, δε συνηθίζουν διόλου να ποθούν περισσότερη απ' όση έχουν. Σ' αυτό βέβαια δεν είναι εύλογο ότι όλοι κάνουν λάθος, αλλά τούτο μαρτυρεί περισσότερο πως η ικανότητα να κρίνει κανείς σωστά και να ξεχωρίζει το σωστό από το λανθασμένο, η οποία είναι σαφέστατα αυτό που ονομάζουμε ορθοφροσύνη ή λογικό, είναι φυσικά ίση σε όλους τους ανθρώπους. Έτσι, η πολυμορφία στις απόψεις μας δεν οφείλεται στο γεγονός ότι άλλοι είναι πιο λογικοί κι άλλοι λιγότερο, αλλά μονάχα στο γεγονός ότι οδηγούμε τις σκέψεις μας από διαφορετικούς δρόμους και δεν παρατηρούμε τα ίδια πράγματα. Γιατί δεν είναι αρκετό να έχει κανείς ένα γερό μυαλό, αλλά το βασικό είναι να το χρησιμοποιεί σωστά. Οι μεγαλύτερες ψυχές είναι ικανές για τις πιο μεγάλες κακίες όσο και για τις μεγαλύτερες αρετές. Και αυτοί που βαδίζουν πολύ αργά μπορούν, αν ακολουθούν πάντα το σωστό δρόμο, να προχωρήσουν πολύ περισσότερο από αυτούς που τρέχουν αλλά που απομακρύνονται από αυτόν.

Όσο για μένα, ποτέ δεν θεώρησα ότι το πνεύμα μου ήταν σε κάτι τελειότερο από το πνεύμα των άλλων ανθρώπων. Μάλιστα, πολλές φορές ευχήθηκα να είχα τη σκέψη εξίσου γρήγορη ή τη φαντασία εξίσου καθαρή και ευδιάκριτη ή τη μνήμη εξίσου ευρεία ή εξίσου παρούσα, όσο μερικοί άλλοι. Και δεν ξέρω άλλα προσόντα πέρα από αυτά, που να χρησιμεύουν στην τελειοποίηση του πνεύματος. Γιατί, όσο αφορά το λογικό ή τον νου, εφόσον είναι το μόνο πράγμα που μας κάνει ανθρώπους και μας ξεχωρίζει από τα ζώα, θέλω να πιστεύω ότι βρίσκεται ολόκληρο στον κάθε άνθρωπο και να ακολουθήσω σ'

αυτό την κοινή γνώμη των φιλοσόφων οι οποίοι λένε πως υπάρχει ποσοτική διαφορά μονάχα ανάμεσα στα *συμβάντα* και όχι ανάμεσα στις *μορφές* ή φύσεις των ατόμων που ανήκουν στο ίδιο είδος¹.

Δεν θα φοβηθώ όμως να πω ότι πιστεύω πως στάθηκα πολύ τυχερός που από τα παιδικά μου κιόλας χρόνια, βρέθηκα σε κάποια μονοπάτια που με οδήγησαν σε απόψεις και κανόνες. Έτσι, σχημάτισα μια μέθοδο με την οποία, μου φαίνεται, ότι μπορώ ν' αυξήσω σταδιακά τη γνώση μου και να την ανεβάσω σιγά-σιγά στο πιο ψηλό σημείο στο οποίο, η μετριότητα του πνεύματός μου και η σύντομη διάρκεια της ζωής μου θα μπορέσουν να της επιτρέψουν να φθάσει. Γιατί, συγκόμισα ήδη τέτοιους καρπούς που, όσο κι αν, στις κρίσεις που κάνω για τον εαυτό μου, προσπαθώ πάντα να γέρνω προς την πλευρά της δυσπιστίας, παρά προς την έπαρση, κι όσο κι αν παρατηρώντας με μάτι φιλοσόφου τις διάφορες πράξεις και επιχειρήσεις όλων των ανθρώπων, δεν υπάρχει σχεδόν καμία που να μη μου φαίνεται μάταιη και άωφελη, ωστόσο, νοιώθω υπέρτατη ικανοποίηση για την πρόοδο που νομίζω ότι έχω ήδη κάνει στην αναζήτηση της αλήθειας και έχω τέτοιες ελπίδες για το μέλλον που, αν ανάμεσα στις ασχολίες των ανθρώπων, των πραγματικά ανθρώπων² υπάρχει κάποια που να είναι σταθερά καλή και σημαντική, τολμώ να πιστέψω πως είναι αυτή που διάλεξα.

Ωστόσο, μπορεί και να κάνω λάθος και αυτό που για μένα είναι χρυσός και διαμάντια να μην είναι παρά μονάχα λίγος χαλκός και γυαλί. Ξέρω πόσο μπορούμε να γελαστούμε σε ό, τι μας αφορά και

-
1. Οι όροι *accidents* (*συμβάντα*) και *formes* (*μορφές ή ουσίες*) ανήκουν στη Σχολαστική φιλοσοφία. Ο όρος *forme* αποδίδει αυτό που αποτελεί την ουσία του ανθρώπου και που χωρίς αυτό δεν θα ήταν αυτός που είναι. Π.χ. η ουσία του ανθρώπου είναι το λογικό του γιατί χάρη σ' αυτό είναι άνθρωπος. Αντίθετα, ο όρος *accident* αποδίδει μια ιδιότητα που δεν ανήκει απαραίτητα σ' ένα υποκείμενο. Π.χ. η ιδιότητα του μουσικού είναι ένα *accident* (*συμβάν*) γιατί ο άνθρωπος παραμένει άνθρωπος και χωρίς να είναι μουσικός.
 2. Εδώ ο Ντεκάρτ εννοεί τους ανθρώπους που χρησιμοποιούν αποκλειστικά το λογικό τους.

πόσο επίσης οι κρίσεις των φίλων μας πρέπει να μας βάζουν σε υποψίες όταν μας είναι ευνοϊκές. Αλλά θα χαρώ πολύ να δείξω, σ' αυτόν το λόγο, ποιους δρόμους ακολούθησα και ν' αναπαραστήσω τη ζωή μου σαν σ' έναν πίνακα, ώστε ο καθένας να μπορέσει να την κρίνει και ώστε μαθαίνοντας από την κοινή φήμη τις γνώμες που θα σχηματίσει ο κόσμος για μένα, να έχω ένα νέο μέσο για να διδαχτώ, το οποίο θα προσθέσω σ' αυτά που συνηθίζω να χρησιμοποιώ.

Έτσι, το σχέδιό μου δεν είναι να διδάξω εδώ τη μέθοδο που ο καθένας πρέπει ν' ακολουθήσει για να οδηγήσει σωστά το λογικό του, αλλά μονάχα να δείξω με ποιο τρόπο προσπάθησα εγώ να οδηγήσω το δικό μου. Αυτοί που καταγίνονται με το να δίνουν παραγγέλματα, πρέπει να θεωρούν τον εαυτό τους ικανότερο από εκείνους στους οποίους τα δίνουν. Κι αν κάνουν και το παραμικρό λάθος, είναι αξιοκατάκριτοι. Επειδή όμως προτείνω αυτό το σύγγραμμα μονάχα σαν μια ιστορία, ή, αν το προτιμάτε σαν ένα μύθο, όπου ανάμεσα σε μερικά παραδείγματα που μπορεί κανείς να μιμηθεί θα βρει ίσως και πολλά άλλα που θα έχει δίκιο να μην τα ακολουθήσει, ελπίζω πως θα είναι χρήσιμο σε μερικούς, χωρίς να είναι βλαβερό για κανέναν, και πως όλοι θα μ' ευγνωμονούν για την ειλικρίνειά μου.

Από παιδί ανατράφηκα με τα γράμματα, κι επειδή με έπειθαν ότι χάρη σ' αυτά μπορεί κανείς ν' αποκτήσει καθαρή και σίγουρη γνώση για ό, τι πράγμα είναι χρήσιμο στη ζωή, είχα υπέρτατη επιθυμία να τα μάθω. Όμως, μόλις ολοκλήρωσα όλο αυτό τον κύκλο των σπουδών στο τέλος των οποίων συνηθίζεται να γίνεται κανείς δεκτός στους κόλπους των σοφών, άλλαξα γνώμη ολότελα. Κι αυτό γιατί ένοιωθα τόσο μπερδεμένος με τόσες αμφιβολίες και πλάνες, που μου φαινότανε πως, στην προσπάθειά μου να μορφωθώ, το μόνο μου κέρδος ήταν πως ανακάλυπτα όλο και περισσότερο την άγνοιά μου. Κι ωστόσο ήμουν σε μια από τις πιο φημισμένες σχολές της Ευρώπης³

3. Ο Ντεκάρτ εννοεί το Κολλέγιο της La flèche. Εκεί μνήθηκε στη Σχολαστική φιλοσοφία από τους Ιησουίτες δασκάλους του τους οποίους εκτιμούσε ιδιαίτερα.

και πίστευα πως αν βρίσκονταν κάπου στον κόσμο οι πιο σοφοί άνθρωποι, σίγουρα θα ήταν εκεί. Είχα μάθει όλα όσα μάθαιναν οι άλλοι εκεί. Και μάλιστα επειδή δεν μου ήταν αρκετές οι επιστήμες που μας δίδασκαν, είχα διατρέξει όλα τα βιβλία, όσα είχε τύχει να πέσουν στα χέρια μου, που πραγματεύονταν εκείνες τις επιστήμες που θεωρούνται οι πιο περίεργες και οι πιο σπάνιες⁴. Κι ακόμη, γνώριζα και τις κρίσεις των άλλων για μένα και δεν έβλεπα να με θεωρούν κατώτερο από τους συμμαθητές μου, αν και υπήρχαν ήδη ανάμεσά τους μερικοί που τους προόριζαν να καταλάβουν τις θέσεις των δασκάλων μας. Τέλος, ο αιώνας μας μου φαινόταν τόσο ανθηρός αλλά και τόσο γόνιμος σε γερά μυαλά όσο κανένας από τους προηγούμενους. Αυτό μ' έκανε να τολμώ ελεύθερα να κρίνω από τον εαυτό μου όλους τους άλλους, και να σκέφτομαι πως δεν υπήρχε καμιά επιστήμη στον κόσμο που να είναι τέτοια που με είχαν πρωτύτερα κάνει να ελπίζω.

Δεν έπαυα ωστόσο να εκτιμώ τις ασκήσεις με τις οποίες ασχολούνται στα σχολεία. Γνώριζα ότι οι γλώσσες⁵ που μαθαίνουν εκεί είναι απαραίτητες για την κατανόηση των αρχαίων κειμένων, ότι η ομορφιά των μύθων ξυπνάει το πνεύμα, ότι οι αξιοσημείωντες πράξεις της ιστορίας το ανυψώνουν και πως όταν διαβάζονται με σύνεση, βοηθούν στη διαμόρφωση σωστής κρίσης, πως η ανάγνωση όλων των καλών βιβλίων μοιάζει με μια συνομιλία με τους πιο εκλεπτυσμένους ανθρώπους των περασμένων αιώνων οι οποίοι τα έγραψαν, και μάλιστα μια συνομιλία μελετημένη με την οποία μας αποκαλύπτουν μονάχα τις καλύτερες από τις σκέψεις τους, πως η ρητορική έχει δυνάμεις και ομορφιές ασύγκριτες, πως η ποίηση είναι πολύ γοητευτική σε λεπτότητα και χάρη, πως τα μαθηματικά έχουν πολύ έξυπνες επινοήσεις που μπορούν να χρησιμεύσουν πολύ, τόσο στο να ικανοποιήσουν τους περίεργους όσο και να διευκολύνουν όλες τις

4. Έτσι ονόμαζαν εκείνη την εποχή τις « απόκρυφες » επιστήμες : αστρολογία, μαγεία, χειρομαντεία κλπ. καθώς και τη χημεία.

5. Τα λατινικά και τα ελληνικά.

τέχνες και να μειώσουν έτσι την εργασία των ανθρώπων, πως τα συγγράμματα που πραγματεύονται για τα ήθη περιέχουν πολλά διδάγματα και προτροπές προς την αρετή, πράγματα που είναι πολύ χρήσιμα, πως η θεολογία μας μαθαίνει να συναντάμε τον ουρανό, πως η φιλοσοφία παρέχει τον τρόπο να μιλάμε με αληθοφάνεια για κάθε πράγμα και να κάνουμε να μας θαυμάζουν οι λιγότερο σοφοί, πως η νομική, η ιατρική και οι άλλες επιστήμες φέρνουν τιμές και πλούτη σ' αυτούς που τις καλλιεργούν. Και τέλος, πως είναι καλό να τις έχει κανείς εξετάσει όλες, ακόμη και τις πιο δεισιδαιμονικές και τις πιο ψεύτικες, ώστε να γνωρίσει τη σωστή αξία τους και να φυλαχθεί απ' το να εξαπατηθεί απ' αυτές.

Όμως πίστευα πως είχα διαθέσει ήδη αρκετό χρόνο για τις γλώσσες, και μάλιστα για την ανάγνωση των αρχαίων βιβλίων, και για τις ιστορίες τους, και για τους μύθους τους. Γιατί το να συναναστρέφεται με ανθρώπους άλλων αιώνων είναι σχεδόν το ίδιο με το να ταξιδεύεις. Είναι καλό να γνωρίζουμε κάτι για τα ήθη διαφόρων λαών, ώστε να κρίνουμε τα δικά μας με ποιο σωστό τρόπο, και να μη νομίζουμε πως ό,τι είναι αντίθετο με τους δικούς μας τρόπους είναι γελοίο και παράλογο, όπως συνηθίζουν να κάνουν αυτοί που δεν έχουν δει τίποτα. Όμως, όταν διαθέτει κανείς πάρα πολύ χρόνο σε ταξίδια, γίνεται τελικά ξένος στην ίδια του τη χώρα. Κι όταν κανείς είναι πάρα πολύ περιεργός για τα πράγματα που επικρατούσαν στους περασμένους αιώνες, παραμένει συνήθως πολύ αμαθής για εκείνα που συμβαίνουν στον αιώνα που ζει. Για να μην πω πως οι μύθοι κάνουν να φαντάζεται κανείς πως πολλά γεγονότα που είναι αδύνατα είναι δυνατά, και πως ακόμη και οι πιο πιστές ιστορίες, αν δεν αλλάζουν και δεν μεγαλώνουν την αξία των πραγμάτων, για να τα κάνουν πιο άξια να διαβαστούν, παραλείπουν ωστόσο σχεδόν πάντα τα πιο ταπεινά και τα λιγότερο λαμπρά περιστατικά: αυτό εξηγεί γιατί εκείνο που απομένει δεν φαίνεται όπως πραγματικά είναι, και ότι εκείνοι που ρυθμίζουν τα ήθη τους σύμφωνα με τα παραδείγματα που βγάζουν απ' αυτές τις ιστορίες κινδυνεύουν να πέσουν στους εξωφρενισμούς των πλανό-

διων ιπποτών των μυθιστορημάτων μας⁶, και να συλλάβουν σχέδια που ξεπερνούν τις δυνάμεις τους.

Εκτιμούσα πολύ τη ρητορική και ήμουν λάτρης της ποίησης. Πίστευα όμως πως και η μια και η άλλη ήταν περισσότερο χαρίσματα του πνεύματος παρά καρπός της μελέτης. Αυτοί που έχουν την πιο δυνατή ικανότητα συλλογισμού, και οι οποίοι τακτοποιούν καλύτερα τις σκέψεις τους, ώστε να τις κάνουν καθαρές και νοητές, μπορούν πάντα να πείθουν καλύτερα για όσα προτείνουν, ακόμη κι αν μιλάνε χωριάτικα ή δεν έμαθαν ποτέ ρητορική. Και εκείνοι που έχουν τις πιο ευχάριστες επινοήσεις, και μπορούν να τις εκφράσουν με πολλά στολίδια και χάρη, θα μπορούσαν να είναι οι καλύτεροι ποιητές, ακόμη κι αν τους ήταν άγνωστη η ποιητική τέχνη.

Αγαπούσα ιδιαίτερα τα μαθηματικά, για τους βέβαιους και προφανείς συλλογισμούς τους. Όμως δεν διέκρινα ακόμη καθόλου την πραγματική τους χρήση και, πιστεύοντας πως χρησίμευαν μονάχα στις μηχανικές τέχνες, απορούσα που, ενώ τα θεμέλιά τους ήταν τόσο σταθερά και τόσο γερά, δεν είχε χτιστεί επάνω τους τίποτα το ανώτερο. Όπως, αντίθετα, παρομοίαζα τα συγγράμματα των αρχαίων ειδωλολατρών, τα οποία πραγματεύονται για τα ήθη, με λαμπρά και μεγαλόπρεπα παλάτια, που όμως ήταν χτισμένα πάνω στην άμμο και στη λάσπη. Τοποθετούν πολύ ψηλά τις αρετές, και τις κάνουν να φαίνονται πιο αξιοσέβαστες από κάθε άλλο πράγμα στον κόσμο. Δεν διδάσκουν όμως αρκετά το πώς θα τις γνωρίσει κανείς, και συχνά αυτό στο οποίο δίνουν ένα τόσο ωραίο όνομα, δεν είναι παρά αναισθησία ή αλαζονεία ή απελπισία ή πατροκτονία.

Σεβόμουν τη θεολογία μας, και επιθυμούσα όσο κανένας, να αγιζώ τον ουρανό. Έχοντας όμως μάθει, σαν κάτι πολύ σίγουρο, ότι ο δρόμος για τον ουρανό είναι εξίσου ανοιχτός για τους πιο αμαθείς όσο και για τους πιο σοφούς, κι ότι οι αλήθειες της « αποκάλυψης»,

6. Ο Ντεκάρτ στα νιάτα του διάβαζε με ευχαρίστηση μυθιστορήματα με απίθανα κατορθώματα πλανόδιων ιπποτών όπως το *Τραγούδι του Ρολάνδου*, *Ο Λάνσελοτ της λίμνης κ.α.*

που οδηγούν στον ουρανό, είναι πάνω από τη διάνοιά μας, δεν θα τολμούσα να τις υποβάλλω στην αδυναμία των συλλογισμών μου, και πίστευα πως, για να επιχειρήσει κανείς να τις εξετάσει, και να το πετύχει, ήταν ανάγκη να έχει κάποια εξαιρετική ουράνια βοήθεια, και να είναι κάτι περισσότερο από άνθρωπος.

Δεν θα πω τίποτα για τη φιλοσοφία, παρά μονάχα πως, βλέποντας πως καλλιεργήθηκε από τα πιο έξοχα πνεύματα που έζησαν εδώ και πολλούς αιώνες, και πως δεν υπάρχει ωστόσο σ' αυτήν τίποτα που να μην υποβάλλεται σε συζήτηση, και κατά συνέπεια που να μην είναι αμφίβολο, δεν είχα διόλου την ψευδαίσθηση να ελπίζω ότι θα συναντούσα εδώ τίποτα καλύτερο από τους άλλους. Και, σκεπτόμενος πόσες διαφορετικές γνώμες μπορεί να υπάρχουν πάνω στο ίδιο θέμα, που τις υποστηρίζουν άνθρωποι σοφοί, ενώ δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει παραπάνω από μία που να είναι η σωστή, θεωρούσα σχεδόν σαν λανθασμένο το καθετί που έμοιαζε μονάχα αληθινό.

Έπειτα, για τις άλλες επιστήμες, από τη στιγμή που δανείζονται τις αρχές τους από τη φιλοσοφία, έκρινα πως δεν μπορούσε να οικοδομήσει κανείς τίποτα που να είναι γερό πάνω σε θεμέλια τόσο ασταθή. Και, ούτε η τιμή, ούτε το κέρδος που υπόσχονται δεν ήταν αρκετά για να με πείσουν να τις μάθω. Γιατί, δόξα τω θεώ, δεν αισθανόμουν ότι βρίσκομαι οικονομικά σε κατάσταση τέτοια που να με αναγκάζει να κάνω την επιστήμη επάγγελμα, για να ενισχύσω τους ανεπαρκείς πόρους μου. Και μολονότι δεν συνήθιζα να περιφρονώ τη δόξα, σαν τους κυνικούς, εκτιμούσα ωστόσο ελάχιστα εκείνη που δεν είχα την ελπίδα να αποκτήσω παρά μονάχα με πλαστούς τίτλους. Τέλος, όσο για τις κακές επιστήμες⁷, πίστευα πως γνώριζα ήδη αρκετά τί άξιζαν, ώστε να μην υπάρχει ο κίνδυνος να γελαστώ ούτε από τις υποσχέσεις ενός αλχημιστή, ούτε από τις προβλέψεις ενός αστρολόγου, ούτε από τις πονηριές ενός μάγου, ούτε από τα τεχνάσματα η τις καυχησιολογίες κανενός απ' όσους παριστάνουν ότι ξέρουν περισσότερα απ' όσα ξέρουν.

7. Δηλ. απόκρυφες.

Γ' αυτό, μόλις η ηλικία μου επέτρεψε να φύγω από την επίβλεψη των παιδαγωγών μου, εγκατέλειψα τελείως τη σπουδή των γραμμάτων. Και αποφασίζοντας να μην αναζητήσω πια άλλη επιστήμη εκτός από εκείνη που θα μπορούσε να βρεθεί μέσα μου, ή μέσα στο μεγάλο βιβλίο του κόσμου, χρησιμοποίησα τα υπόλοιπα νιάτα μου σε ταξίδια, στο να βλέπω αυλές και στρατούς, στο να συναναστρέφομαι ανθρώπους διαφόρων διαθέσεων και κοινωνικών τάξεων, ν' αποκτώ διάφορες εμπειρίες, να δοκιμάζω τον ίδιο μου τον εαυτό στις διάφορες συναντήσεις που μου επιφύλασσε η μοίρα, και παντού να κάνω τέτοιους στοχασμούς πάνω στα πράγματα που μου παρουσιάζονταν, ώστε να μπορώ να ωφεληθώ λίγο απ' αυτά. Γιατί, μου φαινόταν ότι θα μπορούσα να συναντήσω πολύ περισσότερη αλήθεια στους συλλογισμούς που κάνει ο καθένας σχετικά με τις υποθέσεις που τον ενδιαφέρουν, και των οποίων η έκβαση θα τον τιμωρήσει αμέσως μετά, αν δεν έκρινε σωστά, παρά στους συλλογισμούς που κάνει ένας άνθρωπος των γραμμάτων μέσα στο σπουδαστήριό του, πάνω σε θεωρητικές σκέψεις που δεν φέρνουν κανένα αποτέλεσμα, και που δεν έχουν γι' αυτόν άλλη συνέπεια. Η μόνη ίσως συνέπεια είναι πως, όσο πιο απομακρυσμένες είναι από τον κοινό νου, τόσο περισσότερη ματαιοδοξία θα αποκομίσει απ' αυτές, γιατί θα έχει αναγκαστεί να χρησιμοποιήσει πολύ περισσότερο πνεύμα και τεχνάσματα στην προσπάθειά του να τις κάνει αληθοφανείς. Και είχα πάντα μια υπέρτατη επιθυμία να μάθω να ξεχωρίζω την αλήθεια από το ψέμα, για να βλέπω καθαρά μέσα στις πράξεις μου, και να πορεύομαι με σιγουριά σ' αυτή τη ζωή.

Είναι αλήθεια πως, όταν παρατηρούσα μονάχα τα ήθη των άλλων ανθρώπων, δεν έβρισκα τίποτα που να μου δίνει σιγουριά, και διέκρινα ανάμεσα σ' αυτά σχεδόν τόση ποικιλία όση είχα βρει ανάμεσα στις γνώμες των φιλοσόφων. Έτσι, το μεγαλύτερο κέρδος που αποκόμισα ήταν πως, βλέποντας πολλά πράγματα που, αν και μας φαίνονται εξωφρενικά και γελοία, δεν παύουν ωστόσο να είναι κοινώς αποδεκτά και να τα επιδοκιμάζουν άλλοι μεγάλοι λαοί, μάθαινα

να μην πιστεύω και πάρα πολύ σ' αυτά για τα οποία με είχαν πείσει μονάχα με το παράδειγμα και το έθιμο. Έτσι, απελευθερώνομαι σιγά-σιγά από πολλές πλάνες που μπορούν να σκοτίσουν το φυσικό μας φως και να μας κάνουν λιγότερο ικανούς να λογικευόμαστε. Όμως αφού διέθεσα μερικά χρόνια για να μελετήσω έτσι στο βιβλίο του κόσμου και προσπάθησα ν' αποκτήσω κάποια πείρα, πήρα μια μέρα την απόφαση να μελετήσω και τον εαυτό μου και να χρησιμοποιήσω όλες τις πνευματικές μου δυνάμεις στο να επιλέξω τους δρόμους που έπρεπε ν' ακολουθήσω. Και θαρρώ πως αυτό μου πέτυχε πολύ καλύτερα, παρά αν δεν είχα ποτέ απομακρυνθεί, ούτε από τη χώρα μου, ούτε από τα βιβλία μου.